TÜRK MİSTİK AKIMLARININ KAYNAKLARI

MUĞ EZOTERİZMİNDEN KIZILBAŞ İRFANINA MARJİNAL ÖĞRETİLER

PROF. DR. FUZULİ BAYAT

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

/ otukennesriyat

YAYIN NU: 2392
KÜLTÜR SERİSİ: 1247

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NU: 49269

ISBN: 978-625-408-679-3

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
Koşuyolu Mah. Mahmut Yesari Cad. Nu: 76 • 34718 Kadıköy-İstanbul
Tel: (0216) 546 03 50

Genel Müdür: Ertuğrul Alpay

Genel Yayın Yönetmeni: Göktürk Ömer Çakır

Editör: M. Bilal Erimez

Düzelti: Anıl Ersoy

Kapak Tasarımı: Mahmut Doğan

Dizgi-Tertip: Ötüken

Baskı: Pelikan Basım Matbaa ve Ambalaj Sanayi Tic Ltd Şti
Kayabaşı Mah. Ulubatlı Hasan Cad. Nu: 2H, İç Kapı Nu: 19
Başakşehir-İstanbul
Tel: (0212) 613 79 55
Sertifika Nu: 40619

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

İstanbul - 2026

Prof. Dr. Fuzuli Bayat: 1958 yılında Azerbaycan'da doğdu. 1984 yılında Azerbaycan Yabancı Diller Üniversitesi Fransız-İngiliz Dili Bölümünü üstün başarıyla ve yüksek lisans derecesi alarak bitirdi.

1987-1990 yıllarında Özbekistan Bilimler Akademisinin Dil ve Edebiyat Enstitüsünde doktora çalışmalarına başladı.

1990 yılında doktora tezini savunarak "Doktor of Philosophie" ünvanını aldı.

1990-1992 yılları arasında Azerbaycan Bilimler Akademisinin Edebiyat Enstitüsünde ilmî araştırmacı olarak çalıştı.

1993-1995 yıllarında Ortak Türk Edebiyatı Bölümünde başkanlık görevini yerine yetirdi.

1996-1999 yılları arasında *Dede Korkut Ansiklopedisi* hazırlama kurulunda başkan yardımcısı ve yazar olarak vazife aldı.

1997 yılında Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin üyesi seçildi.

1997 yılında ikinci doktora tezini savunarak Filoloji İlimler Doktoru (Doctor of Philological Sciences) ünvanını aldı.

1999-2008 yılları arasında Gaziantep Üniversitesinde misafir öğretim üyesi olarak çalıştı.

2009 yılından beri AMEA Folklor Enstitüsü'nde çalışmakta olup, 2012 yılından itibaren de Folklor Teorisi Bölümünün başkanı olarak görev yapmaktadır.

Fuzuli Bayat'ın bugüne kadar yurt içi ve yurt dışında 39 kitabı (Azerbaycan'da 18, Türkiye'de 19, İran'da 1, Tataristan'da 1) ve 200'den fazla makalesi yayımlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ 11

BİRİNCİ BÖLÜM
MUGAN (MUĞ) ŞAİRLERİNDEN
MUTASAVVIFLARA KADAR

Giriş 17
Mugan Muğlarının Edebiyatı 18
Mugan'ın Öne Çıkan Şair ve Filozofları 18
Azerbaycan'da İslam'ın Yayılışı ve Tasavvufun Etkisi 23
Azerbaycan'da Tasavvufun İlk Öncülleri ve Tarikatlar 25
Sonuç 31

İKİNCİ BÖLÜM
MUĞLARIN TARİHİ VE MUĞ/MAG
EZOTERİZMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Giriş 35
Med Devleti ve Muğlar 37
Dil Bilimsel Bağlamda Medlerin Etnik Kimlikleri Üzerine 47
İran Tarih Yazarlığı: Manipülasyon ve Siyasi Çarpıtmalar 51
Dinî Mitolojilere Göre Mannalar, Medler, Muğlar
(İranlı Köken Teorisinin Geçersizliği) 56
*Kur'ân'*da Medler ve Mecûsîler 56
*Kitâb-ı Mukaddes'*e Göre Medler ve Magi Kavramı 58
Med Dininden Zerdüşt Dinine İran Gerçeği 68
Sonuç 78

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MEDLERİN KÂHİN SINIFI: TARİHSEL VE
FİLOLOJİK PERSPEKTİF

Giriş 81
Muğ Kâhinleri: Tarihî Filolojik Değerlendirme 82
Ahamenişler Dönemi ve Sonrası: Muğların Etkisi ve Zayıflama Süreci .. 88
Sonuç 91

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
MAGİ (MUĞ)-MOHAN (MUGAN) PARALELLİĞİ

Giriş 95
Azerbaycan'ın İslamlaşma Süreci 96
Mugan Coğrafyası 99
Sonuç 105

BEŞİNCİ BÖLÜM
MED/MEDYEN VEYA MUĞ DİLİ

Giriş 107
Mannaların Dilinden Günümüze Ulaşan Şahıs Adları ve Med Kabile İsimleri 109
Muğların/Magların Dili: Muğ-Muğal-Mugal-Mogol Paralelliği 119
Kaynaklarda Yer alan Medce Kelimelerin İncelenmesi 125
Muğ (Magi) Kelimesi Bağlamında Etimoloji 125
Med Diline Ait İsimlerin Etimolojik İncelemeleri 127
Sonuç 133

ALTINCI BÖLÜM
MUĞ/MAG EZOTERİK TOPLULUĞU VE GNOSTİK MİTLER

Giriş 135
Muğların Alt Grupları ve İnanç Sembolleri 137
Kadim Dünyanın Muğlarıyla İlgili Ezoterik Mitler 142
Sonuç 151

YEDİNCİ BÖLÜM
MUĞ EZOTERİZMİNDEN KIZILBAŞ-SAFEVÎ İRFANINA

Giriş: Muğ Ezoterizminin Dönüşümü 153
Muğ Ezoterizmiyle Kızılbaşlık Arasındaki Paralellikler 156
Muğ Ezoterizminden İslami Döneme: Tekke ve Divan Şiirinde "Pîr-i Mugan" Kavramı 162
Muğ Ezoterizmi ve Tasavvufi Anlamda *Pîr-i Mugan* *164*
Tasavvuf Edebiyatında *Pîr-i Mugan* *166*
Muğ/Mag Ezoterizmi ve Batı Dünyasında Magizm: Sihir ve Büyücülük 175
Sonuç 181

SEKİZİNCİ BÖLÜM
TARİHÎ MUGAN COĞRAFYASINDA
KURUMSALLAŞAN KIZILBAŞLIK VE BEKTAŞİ TEKKELERİ

Giriş 185
Safevî Devleti ve Bektaşi-Kızılbaş İlişkilerinin Tarihî Temelleri 187
Mugan Bölgesinde Bektaşi-Kızılbaş Kültürü ve Ezoterik Gelenekler ... 189
Tasavvufla İrfanın Birleşmesi 191
Sonuç 194

DOKUZUNCU BÖLÜM
KIZILBAŞ İRFANI

Kısa Giriş 197
Kızılbaş İrfanının Sözlü ve Yazılı Kaynakları 200
Safevî İktidar İdeolojisinin Şekillenmesinde Kızılbaşlığın Rolü 203
Kızılbaş İrfanının Arka Plana İtilmesi 205
Kızılbaş İrfanında Ritüelistik Kavramlar (Sema, Ahiret, Cennet-Cehennem) 208
Kızılbaşlığa Göre Ruh-Beden Münasebeti 211
Kızılbaşlıkta Yeniden Doğuş: Don Değiştirme 213

ONUNCU BÖLÜM
ONTOLOJİK VE AHLAKİ AÇIDAN NUR KAVRAMI

Giriş 221
Kızılbaş İrfanına Göre Nur 222
Nur Bağlamında Çerağ 225
Diğer Öğretilerde Nur Kavramı 227
Işık Tayfası, Osmanlıda Dinin Siyasileşmesi ve Dinî-Tasavvufi Akımların Marjinalleşmesi 231
Sonuç 234

ON BİRİNCİ BÖLÜM
KIZILBAŞ İRFANININ TEMEL KAVRAMLARI

Giriş 237
Üç Sünnet Yedi Farz 238
Yol, Kural ve Sürek Bağlamında Erkânnameler 242
Dört Kapı Kırk Makam 244
Kızılbaş İrfanının Bel Kemiği Allah-Muhammed-Ali 252
Sonuç 262

ON İKİNCİ BÖLÜM
KIZILBAŞ, SAFEVÎ VE ŞİÎ FARKLILIKLARI

Giriş 265
Muğ Ezoterizmi, Kızılbaşlık, Safevîlik ve Şiîlik Arasındaki Fark ve Benzerlikler 268
Halk İslamı, Tasavvuf ve Şiîlik 276
Sonuç 280

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KIZILBAŞLIĞIN BAZI ÖZELLİKLERİ

Giriş 283
Kızılbaşlık: Tarihsel, Kültürel ve Ezoterik Bağlamda Bir Değerlendirme 286
Dinî Otorite ve Ezoterik Akımlar Arasında Temel Farklar: Hürremilik-Kızılbaşlık Meselesi 288
Sonuç 296

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
KIZILBAŞLIKTA AKİDE MESELESİ VE TEOLOJİ

Giriş 299
Kızılbaş Akidesi 300
Kızılbaşlığın Teolojisi 305
Sonuç 308

SON SÖZ 309
KAYNAKÇA 313
DİZİN 335

ÖN SÖZ

Bu eser, insanlık tarihi boyunca kültürlerin, inançların ve felsefi akımların toplumsal yapıyı nasıl şekillendirdiğini ele alırken, Türk mistik ve ezoterik yaşam anlayışını yalnızca bir kültürel miras olarak değil, derin anlamlar ve öğretiler barındıran bir irfan geleneği olarak incelemektedir. *Türk Mistik Akımlarının Kaynakları: Muğ Ezoterizminden Kızılbaş İrfanına Marjinal Öğretiler* adlı bu çalışma, Türklerin tarihsel derinliklerinde yer alan mistik ve ezoterik unsurları analiz ederken, geçmişle bugün arasında entelektüel bir köprü kurmayı amaçlamaktadır.

Kitap, geniş bir tarihsel ve kültürel arka plan sunarak hem İslam öncesi hem de İslam sonrası Türk mistik öğretilerin kökenlerini ve gelişim süreçlerini detaylandırmaktadır. İlk bölümler, Antik Med uygarlığından İslami dönem Mugan şairlerine, Muğ ezoterizminden Medyenler (Medler) ve kutsal metinlerdeki anlatılara kadar uzanan geniş bir çerçevede Türklerin kadim geçmişine ışık tutmaktadır. Muğ (Magi) ve Mugan (Mohan) kavramları arasındaki bağlantılar, Türklerin dünya kültür tarihindeki rolünü anlamamıza katkı sağlarken, Muğ ezoterizminin dil, semboller ve ritüeller aracılığıyla nasıl şekillendiği de analiz edilmektedir.

Medyenlere ait hiçbir yazılı kaynağın günümüze ulaşmamış olması, araştırmacıları, yalnızca farklı kaynaklarda geçen özel isimlerin köken bilimi açısından incelenmesiyle yetinmeye zorlamıştır. Bu durum, Hint-Avrupa teorisyenlerinin bu kelimeleri Persçe açıklamaya meyletmelerine neden olmuştur. Oysa hem Batılı bilim insanları hem de Türkiye ve Azerbaycan'daki bazı akademik çevreler tarafından yapılan analizler, bu kelimelerin Türkçeyle açıklanabileceğini ortaya koymuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM
MUGAN (MUĞ) ŞAİRLERİNDEN MUTASAVVIFLARA KADAR

Giriş

Mugan bölgesinin tarihsel, felsefi ve edebî mirası, ne yazık ki yeterince incelenmemiş ve pek çok açıdan gün yüzüne çıkarılmayı beklemektedir. Ancak bu kadim bölgenin, özellikle İslam öncesi dönemde, önemli bir manevi ve entelektüel merkez olduğu bilinir. Mugan'ın tarihsel bağlamında öne çıkan figürlerden biri olan Muğlar, eski çağlarda bölgenin kâhinleri ve ruhani liderleri olarak görev yapmış, toplumun manevi rehberleri olmuşlardır. İslamiyetin bölgeye yayılmasıyla birlikte bu gelenek, yeni bir bağlama taşınmış ve İslam felsefesiyle tasavvufun etkisi altında yeniden şekillenmiştir. Böylelikle hem edebiyat hem de irfan geleneği, bu dönüşümden etkilenerek daha da zenginleşmiştir.

Muğ adı, tarih boyunca filozofları, şairleri ve din adamlarını tanımlayan bir ünvan olarak kullanılmıştır. Mugan bölgesinde yaşayan bu bilginler, eski Muğ kâhinlerinin manevi mirasçıları kabul edilirler. Ayrıca onların derin bilgisi hem yerel hem de İslami bir çerçevede yeniden şekillenmiştir. Bununla birlikte, İslamiyetin yayılma sürecinde Muğ kâhinlerinin büyük bir kısmının Müslüman olduğu ancak bir kısmının İran'ın iç kesimlerine ya da Hindistan'a çekildiği tarihsel kaynaklarda ifade edilmektedir. Bu süreçte Arap, Fars ve Türk kaynaklarında Muğlar hakkında çok sayıda farklı ve kimi zaman çelişkili bilgiler yer almıştır.

Kaynaklardaki bu karışıklık, Muğların kimliği ve inanç sistemi üzerine yanlış anlamalara yol açmıştır. Örneğin, Muğlar genellikle *Mecus* ya da *Mecuş* olarak adlandırılsa da Zerdüştlüğün doğrudan takipçileri değil, daha eski bir halk olan Medlere mensup bir topluluk oldukları düşünülmektedir. Antik Çağ'da *Magi*, *Magus* ya da

İKİNCİ BÖLÜM
MUĞLARIN TARİHİ VE MUĞ/MAG EZOTERİZMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Giriş

Med (Medyen) Devleti, MÖ yedinci yüzyılda günümüz İran coğrafyasında kurulan ve tarih sahnesinde önemli bir yere sahip olan bir devlettir. Medler, Pers İmparatorluğunun öncülü olarak kabul edilir ve İran tarihinin erken döneminde etkili bir siyasi ve kültürel güç oluşturdukları kabul edilir. Medler, İran platosunun[1] yerel

---

[1] İran platosu, coğrafi olarak geniş bir bölgeyi kapsar ve tarih boyunca farklı halklar tarafından iskan edilmiştir. Bu bölge, İran'ın yanı sıra Afganistan, Pakistan'ın bazı bölgeleri ve Orta Asya'nın bir kısmını içerir. Dolayısıyla, İran platosu veya coğrafyasından söz edildiğinde, yalnızca belirli bir etnik grup ya da halk değil, çok sayıda farklı kültür ve uygarlık kastedilir. İran platosu tarih boyunca çeşitli halkların yaşadığı bir bölge olmuştur. Bu halklar arasında Hint-Avrupa kökenli Persler, kökeni Türk olabilecek Manna ve Medler, Türk kökenli topluluklar (örneğin Göktürkler, Selçuklular), Semitik topluluklar (örneğin Babililer) ve diğer yerel halklar (örneğin Elamlılar) sayılabilir. Bölgenin etnik yapısı zamanla çok katmanlı hâle gelmiştir. MÖ sekizinci ve yedinci yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyinden göç ettiği düşünülen Kimmerler, İran platosu ve Anadolu'ya kadar yayılmıştır. Bazı tarihçiler Hint-Avrupa kökenli olduklarını, bazıları ise Proto-Türk veya diğer Avrasya kökenli topluluklarla ilişkili olabileceklerini öne sürer. İskitler, Avrasya bozkırlarında yaşamış göçebe bir halktır. İranî kökenli olanlarla beraber içlerinde farklı etnik grupların karışmış olabileceği ve bu topluluklar arasında Proto-Türk unsurların da bulunabileceği göz ardı edilmez. Farslarla akrabalık iddiası ise çoğunlukla İskitler gibi toplulukların Hint-Avrupa kökeni üzerinden değerlendirilir, ancak bu, farklı teorilere açık bir konudur. Türkler, tarih boyunca İran platosu üzerinde etkili olmuşlardır. Orta Çağ'da Selçuklular, Gazneliler ve daha sonra Safevîler gibi Türk kökenli hanedanlar, İran'ın siyasi ve kültürel yapısını şekillendirmiştir. İran platosundaki Türk varlığı, yalnızca göçler

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MEDLERİN KÂHİN SINIFI: TARİHSEL VE FİLOLOJİK PERSPEKTİF

Giriş

Medleri (Medya) tüm dünyanın gözünde gizemli ve etkileyici kılan en önemli unsurlardan biri, onların ezoterik öğretileri ve bu öğretilerin tarih boyunca yeni yapılanmalar içinde varlığını sürdürmesidir. Bu öğretiler, yalnızca felsefi veya dinî bir sistem olarak kalmamış, aynı zamanda siyasi ve toplumsal düzlemlerde de etkili olmuştur. Tarihî ve filolojik veriler, Muğ kâhinlerinin, yani bu ezoterik bilginin taşıyıcılarının, hiçbir güç tarafından tamamen yok edilemediğini kanıtlamaktadır. Muğ ezoterik sistemi zamana ve siyasi otoritelere uyum sağlayarak varlığını korumuş, farklı dönemlerde ve koşullarda yeni şekillere bürünmüştür.

Bu dönüşümün en dikkat çekici örneklerinden biri, Muğ ezoterizminin kılıf değiştirerek Safevî Devleti'nin ideolojik temelini oluşturmasıdır. Safevî Devleti'nin kuruluşunda Kızılbaşlık adıyla ortaya çıkan bu yapı, yalnızca dinî bir öğreti değil, aynı zamanda siyasi bir hareket ve askerî bir güç olarak şekillenmiş, Kızılbaşlık adı altında Safevî ordusunun temel unsurlarını oluşturmuştur. Şöyle ki Muğ kâhinleri pasif bir ruhban sınıfı olmamış, Med İmparatorluğu döneminden itibaren haksızlığa ve baskıya karşı aktif bir şekilde direnmişlerdir. Bu mücadeleleri, zamanla askerî bir nitelik kazanmış ve Ahamenişler döneminden Osmanlı Devleti'ne kadar süregelen tarihsel süreçte hep haksızlığa direniş sergilemişlerdir.

Bu sürecin kökleri, Muğ Gaumata ile başlayan ve Zerdüşt'le devam eden bir zincire dayanmaktadır. Zerdüşt, bir "zaotar" (rahip) olmasına rağmen, sosyal ve siyasi bir esnekliğe sahipti. Buna ilaveten rahiplik hakkının yalnızca babadan oğula geçmesi, Zerdüşt-

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
MAGİ (MUĞ)-MOHAN (MUGAN) PARALELLİĞİ

Giriş

Azerbaycan coğrafyası, tarih boyunca farklı kültürlerin, dinlerin ve ideolojilerin kesiştiği stratejik bir kavşak noktası olmuştur. Doğudan Batıya uzanan büyük imparatorlukların, ticaret yollarının ve medeniyet akışlarının merkezinde yer alan bu bölge, aynı zamanda dinî ve felsefi sistemlerin şekillendiği bir alan olarak da dikkat çekmektedir. Bu coğrafyada kök salan Muğ ezoterizmi, yalnızca mistik bir öğreti değil, aynı zamanda kadim dünyada bilgelik, dinî ritüeller ve toplumsal düzenin temel taşlarından biri olmuştur. Muğ kâhinleri hem ruhani otoriteler hem de siyasi danışmanlar olarak, inanç sistemlerini şekillendiren ve toplumsal yapıyı düzenleyen önemli figürler olarak kabul edilmiştir.

Muğ geleneği, Zerdüştlüğün doğuşu ve gelişimi üzerinde belirleyici bir rol oynamış; bu kadim öğreti, zaman içinde farklı siyasi ve dinî sistemlere uyum sağlayarak varlığını sürdürmüştür. Muğların taşıdığı ezoterik bilgi, sadece Azerbaycan'ın yerel kültürleriyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda çevre coğrafyalarda da yankı bulmuştur. Ancak bu mistik gelenek, büyük siyasi ve ideolojik değişimlere direnmek zorunda kalmıştır. Özellikle Ahamenişlerin yıkılması ve İskender'in istilası sonrasında, Muğ kâhinlerinin nüfuzu zayıflamış ancak bu bilgi sistemi farklı formlar içinde yaşamaya devam etmiştir.

Azerbaycan'ın İslam'ı kabul süreci, yalnızca dinî bir dönüşüm değil, aynı zamanda derin bir sosyal ve kültürel değişim olarak gerçekleşmiştir. İslam'ın yayılmasıyla birlikte, bölgede mevcut olan Muğ ezoterizminin etkileri tamamen ortadan kalkmamış; aksine, pek

BEŞİNCİ BÖLÜM
MED/MEDYEN VEYA MUĞ DİLİ

Giriş

Azerbaycan'da kurulan Manna (Maneanna) Devleti, yerini Med İmparatorluğuna bıraktıktan sonra sınırlarını Horasan bölgesini de kapsayacak şekilde Mezopotamya'ya kadar genişletmiştir. Med etnik birliğinin ve dilinin oluşumunda, önceden aynı bölgede yaşamış olan Kaspiler, Kassitler, Turukkiler, Lullubiler ve Kutiler/Gutiler gibi kabilelerin ve kabile devletlerinin büyük rol oynadığı bilinmektedir. Bu kavimlerin etnik kökenleri tam olarak belirlenememiş olsa da Hint-Avrupa veya Sami halklarına mensup olmadıkları kesindir. Ayrıca, birbirine yakın görünen bu kavimlerin Kafkas halkları olması da mümkün görünmemektedir.

Son araştırmalar, Kassit dilinden kalan hükümdar adlarının Hurri diliyle açıklanmasını da olanaksız kılmaktadır. Ancak zamanla Kassitler, Turukkiler, Lullubiler ve Kutiler/Gutiler, İran platosunun diğer halkları gibi giderek artan bir İran (Hint-Avrupa) etkisi altına girmiştir. Bu varsayım, Mannalar için de geçerlidir. İ. Dyakonov, bu durumu özetlerken eski kavimlerin birçoğunun dil problemine de değinmiştir. Onun fikrince Ortadoğu ve diğer bölgelerde, doğrudan atalarının binlerce yıl önce konuştuğu dili konuşmaya devam eden halklar neredeyse yoktur. Örneğin, Mısır'da eski Mısır dili yerini Kıpti, Yunanca ve daha sonra Arapçaya bırakmış; ancak nüfus ne sürülmüş ne de yok edilmiştir, aksine aynı kalmıştır. Irak'ta Sümerce ve Hurrice sırasıyla Asur-Babil (Akadca), Aramice ve Arapça ile yer değiştirmiştir. Orta Asya'da Harezmlilerin, Soğdluların, Baktriyalıların ve Partların İrani dilleri, Özbeklerin, Karakalpakların ve

YEDİNCİ BÖLÜM

MUĞ EZOTERİZMİNDEN KIZILBAŞ-SAFEVÎ İRFANINA

Giriş

Safevî Devleti'nin kuruluş süreciyle ilişkilendirilen Kızılbaş irfanının, Muğ ezoterizmiyle olan bağlantısının derinlemesine incelenmesi, bu dönemin dinî ve kültürel yapısını anlamak açısından önemlidir. Muğ ezoterizmi, yalnızca Bâtınîlik veya İslam mistisizmiyle sınırlı olmayan, aynı zamanda bölgesel inanç sistemlerini, halk geleneklerini ve felsefi akımları bir araya getiren bir düşünsel yapıdır. Bu düşünsel yapı, özellikle Azerbaycan, Karabağ, Şirvan gibi bölgelerde derin kökler salmıştır.

Kızılbaşlık, Safevî hareketinin temel dinî anlayışlarını şekillendirirken, aynı zamanda çok daha eski bir gelenekten -Şamanlıktan ve Muğ ezoterizminden- beslenmiştir. Muğ ezoterizmi, özellikle bölgenin Şiî inançları ve mistik öğretileriyle iç içe geçmiş, Kızılbaşlığın teolojik temellerinin atılmasına zemin hazırlamıştır. Muğ coğrafyasının farklı bölgelerinde hem Antik hem de İslami dönemde yaşayan düşünürlerin, Kızılbaşlık öğretilerinin önemli temsilcileri olduğu görülmektedir. Bu filozof ve şairlerin eserleri, daha sonra Safevî Devleti'nin dinî ve toplumsal yapısının şekillenmesinde etkili olmuştur.

Kızılbaşlık, tarihsel olarak, sadece Safevî şeyhi Cüneyd ile ilişkilendirilse de bu öğretiye dair izlerin, daha önceki dönemlerde de bu coğrafyada mevcut olduğu açıktır. Özellikle Mugani mahlasını taşıyan filozofların ve şairlerin varlığı, Kızılbaş düşüncesinin bu bölgedeki erken temsilcilerinden olduklarını gösterir. Bu durum, sadece bir isimlendirme meselesi değil, aynı zamanda felsefi ve dinî bir mirasın varlığına işaret eder.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

TARİHÎ MUGAN COĞRAFYASINDA KURUMSALLAŞAN KIZILBAŞLIK VE BEKTAŞİ TEKKELERİ

Giriş

Safevîlerin iktidara gelmesiyle, tarihî Mugan bölgesinde eski Muğların mirasçıları olarak görülebilecek Kızılbaşlar, faaliyetlerini genişletmiş ve halkı irşad etme görevine başlamışlardır. İslam öncesinde Muğlar, halkı irşad etme gibi bir misyon üstlenmemiş, bireysel ya da grup temelli bir eğitim anlayışı benimsemişlerdir. Bu anlayış, ezoterik bilginin yalnızca seçilmiş bireyler için olduğuna dair inançlarından kaynaklanmaktaydı. Muğlar, öğretilerini geniş kitlelere yaymak yerine devlet koruması altında muhafaza etmeyi tercih etmişlerdir.

Kızılbaşlık ise kitleleri toplu şekilde mürit yapmakla bir araya getirme ve halkla bütünleşme amacı taşıdığı için daha farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Bununla birlikte, Kızılbaşlık da kurumsallaşmaya yönelmiştir. Çünkü herhangi bir öğretinin yaşaması ve devamlılık göstermesi, belli bir kurallar, ritüeller ve örgütlenme biçimi gerektirir. Safevîlerin iktidarını tesis etmeleri, Kızılbaşların yönetimde etkili olmalarına olanak sağlamış ve bu durum, Mugan coğrafyasında Kızılbaş irfanına bağlı tekkelerin açılmasına ve tarikat öğretilerinin yaygınlaştırılmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle Bektaşilik bu süreçte öncü bir rol üstlenmiştir.

Anadolu'dan gelen Baba Samit ve ona bağlı dervişlerin, özellikle Mugan, Şirvan ve çevresindeki bölgelerde irşad (manevi yol gösterme) faaliyetlerine başladıkları bilinmektedir. On yedinci yüzyıl tarihçilerinden Şeyh Ya'kûbî ve Şeyh Behmenyar Hillî, Baba Samit hakkında kısa ancak önemli bilgiler sunmaktadır. Bu kaynaklara

DOKUZUNCU BÖLÜM
KIZILBAŞ İRFANI

Kısa Giriş

Kızılbaşlık, günümüzde daha çok Alevilik olarak bilinse de aslında Orta Asya'dan başlayıp Anadolu'ya ve Balkanlara kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış bir inanç sistemidir. Kızılbaşlık, Orta Asya'daki Türk halklarının geleneksel inançlarıyla İslamiyetin iç içe geçtiği bir sürecin sonucudur. Kızılbaş irfanı, kökleri Orta Asya'nın inanç dünyasına uzanan, İslam tasavvufuyla harmanlanmış bir halk dinî anlayışıdır. Bu irfan, derin teolojik ve ontolojik temelleriyle ritüellerden ahlaki kavramlara, sözlü ve yazılı kaynaklardan sembolik yapı taşlarına kadar zengin bir içeriğe sahiptir. İmam Ali sevgisi, vahdet-i vücûd felsefesi ve Türk halklarının geleneksel kültürel motifleri, Kızılbaş irfanını şekillendiren ana unsurlardır.

Kızılbaşlık, özellikle Safevî dönemiyle özdeşleşmiş olsa da yalnızca Safevîler ile sınırlı bir inanç biçimi değildir. Bu inanç, çok daha geniş bir konar-göçer Türkmen topluluğunun ortak bir kimliğini ve manevi yaşamını yansıtır. Kızılbaşlık, aynı zamanda Tanrıcılık, Şamanlık ve Muğ ezoterizmiyle bağlantılı dinî ritüellerin bir bileşimi olarak karşımıza çıkar. Türkmen toplulukları arasında, bu inanç biçimi hem toplumsal bir aidiyetin hem de mistik bir dünya görüşünün temelini oluşturmuştur. Bu bağlamda, Kızılbaşlık, sadece bir mezhep ya da tarikat olmanın ötesine geçerek, tarihsel ve kültürel bir mirasın taşıyıcısı hâline gelmiştir.

Kızılbaşlık, büyük ölçüde Şamanlık ve Muğ ezoterizmiyle örtüşen bir inanç sistemidir. Ancak zaman içinde, bu inanç yalnızca Orta Asya'nın konar-göçer Türk kültüründen, özellikle de Türkmen topluluklarının yaşam tarzının ürünü değil, aynı zamanda Azerbaycan, Anadolu, İran ve Balkanlar gibi geniş bir coğrafyada da yer-

ONUNCU BÖLÜM
ONTOLOJİK VE AHLAKİ AÇIDAN NUR KAVRAMI

Giriş

Nur, Kızılbaş irfanında yalnızca fiziksel bir ışık ya da metaforik bir anlatım değil, aynı zamanda varlığın temel kaynağı ve hakikatin özünü temsil eden ilahi bir kavramdır. Ontolojik açıdan nur, Yaratan'ın tecellisi ve yaratılışın özüdür; ahlaki açıdansa bireyin maneviyatında ve toplumsal yaşamında yol gösterici bir rehberdir. Kızılbaş inancında bu kavram, yalnızca bireysel değil, aynı zamanda kolektif anlamda bir bağ ve birlik sembolü olarak öne çıkar.

Nur kavramı çerçevesinde Kızılbaş irfanında özel bir yere sahip olan çerağ (ışık) ve onun ritüelistik kullanımı derin bir anlam taşır. Cemlerde çerağ uyandırma, yalnızca fiziksel bir ışık yakma eylemi değil, aynı zamanda ruhani bir uyanışın, varlığın hakikate yönelişinin bir sembolüdür. Bunun yanı sıra nur, insan ruhunun sonsuz döngüsü ve manevi tekamülünü ifade eder.

Nur ya da ışık, eski medeniyetlerin büyük çoğunluğunda ortak bir simge olarak görülmüştür. Bu bağlamda diğer dinî ve irfani öğretilerde de nur kavramı önemli bir yere sahiptir. İslam'da *Allah'ın nuru* kavramı ve Nur Suresi'nin varlığı, nurun doğru yolu, hidayeti ve hatta Allah'ı (c.c.) ifade etmek için kullanıldığını gösterir. Hristiyanlıkta da ışığın kutsallığı, nurun evrensel bir metafor olarak ne kadar derin anlamlı olduğunu ortaya koyar. Mani dinî ise sıklıkla *Işık dinî* olarak anılmaktadır. Türk tekke şairleri de nur kavramına büyük bir önem atfetmiş, yaratılışın başlangıcını nura bağlamışlardır. Nurla bağlı tüm bu öğretilerin asıl kaynağı Muğ ezoterizmidir. Nur, Muğlardan Zerdüştlüğe, oradan da Mani ve Hristiyanlığa kadar uzun bir yol geçmiştir.

ON BİRİNCİ BÖLÜM
KIZILBAŞ İRFANININ TEMEL KAVRAMLARI

Giriş

Hem Azerbaycan hem de Anadolu'da önemli bir nüfusa sahip olan Kızılbaşlar hakkında tarih boyunca birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen, bu öğretinin şekillenmesinde belirleyici olan temel kavramlar irfani öğreti bağlamında yeterince derinlemesine incelenmemiştir. Oysaki Kızılbaş irfanı, derin bir manevi felsefe, ahlaki değerler sistemi ve kendine özgü ritüel düzeniyle yalnızca bir inanç sistemi değil, aynı zamanda bireyin içsel aydınlanmasına rehberlik eden, toplumsal dayanışmayı güçlendiren bir yaşam yoludur. Doğal olarak Kızılbaşlığın temel kavramları, bu topluma özgü olan irfanın yapı taşlarını oluşturmakla kalmaz; bireysel ve toplumsal boyutlarıyla da bu öğretinin felsefi ve manevi derinliğini ortaya koyar.

Kızılbaş irfanının önemli kavramlarından biri olan üç sünnet yedi farz, bireyin hem inanç dünyasını hem de toplumsal sorumluluklarını anlamlandırmasında yol göstericilik görevini ifade eder. İbadet ve etik anlayışını birleştiren bu öğreti, insanın maddi ve manevi yaşamını dengede tutmayı hedefler. Benzer şekilde, Yeseviyye geleneğinden izler taşıyan ve ilk defa Hoca Ahmed Yesevî tarafından temelleri atılan dört kapı kırk makam, insanın manevi tekâmül sürecinde geçtiği aşamaları sistematik bir şekilde açıklayarak bireyi hakikate ulaştırmayı amaçlayan bir yol haritası sunar. Bu öğretinin merkezinde yer alan ve yalnızca bu irfani yapıya özgü olan Allah-Muhammed-Ali kavramı, Kızılbaşlık inancının ontolojik temellerini ve ruhani derinliğini yansıtır. Kızılbaş şairlerinin eserlerinde sıkça işlenen bu üçleme, mutlak hakikatin yansıması olarak görülür.

Kızılbaşlıkta yol, erkân ve sürek kavramları, yalnızca dinî ritüellerin düzenlenmesinde değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin şekil-

ON İKİNCİ BÖLÜM
KIZILBAŞ, SAFEVÎ VE ŞİÎ FARKLILIKLARI

Giriş

Birçok araştırmacı, Kızılbaşlık terimini Safevîlikle eş anlamlı olarak kullanmıştır.[1] Örneğin, R. Savory, Kızılbaşları doğrudan Safevî tarikatının müritleri olarak görmektedir.[2] Bu görüşe göre Safevî tarikat üyeleri Kızılbaşlar olarak adlandırılmış ve Safevî Devleti bazı kaynaklarda Devlet-i Kızılbaşan, yani Kızılbaş Devleti olarak anılmıştır. Özellikle velayet meselesinde Kızılbaşlık ile Şiîlik arasında önemli bir yakınlık görülmektedir.

Tasavvuf, on üçüncü yüzyıldan itibaren Türklerin yaşadığı bölgelerde hem Sünnî hem de Şiî yönetimlerin desteklediği bir dinî ve kültürel sistem olmuştur. Ancak Kızılbaş irfanıyla örgütlenen Türkmenler, özellikle Sünnî Osmanlı Devleti'nin gözünden düşmüş ve Şiîlikte destek bularak kendine siyasi, toplumsal ve mezhebi bir zemin oluşturmuştur. Azerbaycan ve İran coğrafyasında, Muğ ezoterizmiyle kesişen Kızılbaş irfanı, Erdebil Tekkesi merkezinde yeni bir devlet kurma hedefini gerçekleştirmiştir.

Bununla birlikte, Kızılbaşlık ve Safevîlik arasında farkların bulunduğuna dikkat çekmek gerekir. Safevîlerin iktidara gelmesinden sonra, Şiî din âlimleri tasavvuf yerine daha çok İslam irfanından

---

1 İlyas Üzüm, "Kızılbaş," TDV İslâm Ansiklopedisi (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), 25:546; Tufan Gündüz, Kızılbaşlar Osmanlılar Safevîler, 2. bs. (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021), s. 110-112; Willem Floor ve Hasan Javadi, "The Role of Azerbaijani Turkish in Safavid Iran," Iranian Studies, 4, S. 46 (2013), s. 1. Ayrıca bk. Joseph von Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, II (İstanbul: MEB Yayınları, 1989).

2 R.M. Savory, "Kizilbāsh (T. "Red-head")," Encyclopaedia of Islam (Leiden E.J. Brill, 1986), 5:244.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
KIZILBAŞLIKTA AKİDE MESELESİ VE TEOLOJİ

Giriş

Genelde teoloji denildiğinde akla ilk olarak semavi dinler gelir. Tarikatların ayrı bir teolojisinin olması ise genellikle gerekli görülmez. Ancak Kızılbaşlık, bir tarikat olmanın ötesinde bir yaşam biçimi olarak karşımıza çıkar ve İslam dininin kendine özgü yorumu olarak halk dininin en saf hâliyle temsilcisi konumundadır. Kızılbaşlık, yalnızca bir inanç sistemi değil, aynı zamanda derin bir teolojik zemin ve tarihsel bir süreklilikle şekillenmiş irfani bir yapıdır.

Akidevi temelleri ve teolojik boyutlarıyla Kızılbaşlık, İslam dünyasının bâtınî akımları arasında kendine özgü bir yer edinmiştir. Azerbaycan'da eski ezoterik bilgilerle yoğrulmuş ve zamanla Anadolu, Suriye, Irak, Afganistan, Hindistan ve Pakistan gibi geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bununla birlikte, Safevî Devleti'nin kuruluşunda ve askerî gücünün şekillenmesinde Kızılbaşlık belirleyici bir unsur olmuştur.

Kızılbaşlığın teolojik boyutu, klasik İslam teolojisinden farklı olarak bâtınî yorumlarla şekillenmiştir. Bu bağlamda, Kızılbaşlık teolojisi İmam Cafer-i Sâdık, Ebu'l-Hattâb Muhammed ibn Ebu Zeyneb el-Esedî, Maymun el-Kaddâh ve Abdullah ibn Maymun gibi öncüllerin düşünce ve eserlerinin etkisiyle biçimlenmiş ve Bâtınî Şiî akımları olan İsmâilîlik ve Karmatilik ile yakın bağlar kurmuştur. Özetle tüm bunlar, Kızılbaşlığın teolojik yapısını derinleştirmiş ve zahir ile batın arasındaki dengeyi kuran özgün bir sistemin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

DİZİN

Semboller

3 sünnet 7 farz 237, 310
4 kapı 40 makam 237

A

Abdallık 31, 164, 201
Agarta 144
Ahameniş 44, 46, 52, 74, 85, 86, 88, 90, 126, 128, 147, 148, 149, 150, 151, 180
Ahilik 24, 26, 27, 28, 33
Akad 37, 112, 115, 152
Albanya 42, 101
Alevilik 197, 198, 204, 212, 216, 224, 225, 226, 242, 252, 267, 283, 284, 294, 297, 303, 305
Âl-i Abâ 260
Ali'llâhi 189
Allah 12, 56, 57, 144, 156, 157, 158, 165, 166, 167, 168, 170, 210, 211, 215, 217, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 237, 239, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 252, 253, 254, 255, 258, 260, 261, 262, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 281, 282, 289, 306, 307, 310
Allah-Muhammed-Ali 12, 215, 223, 226, 237, 244, 252, 254, 255, 258, 260, 261, 262, 306, 310
Ankara 326
Arı Kitabı 68
Arizanti (Arizantlar) 76
Astiyag 52, 77, 147
Asur 12, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 45, 50, 51, 52, 55, 59, 60, 61, 65, 66, 69, 78, 82, 107, 109, 116, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 152, 162, 176
Asur Krallığı 41, 66
Atlantis 144
Atropaten 41
Avesta 41, 43, 44, 74, 77, 83, 84, 88, 89, 90, 91, 92, 111, 127, 146, 189
Azerbaycan 11, 18, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 31, 32, 33, 37, 38, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 50, 51, 74, 79, 82, 85, 86, 90, 91, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 112, 115, 122, 123, 124, 125, 138, 141, 145, 153, 154, 162, 165, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 194,

197, 203, 204, 206, 207, 218, 232, 233, 237, 265, 276, 279, 286, 288, 290, 291, 292, 293, 295, 299, 300, 301, 302, 304, 309, 311

B

Babailik 308
Babil 36, 37, 39, 40, 41, 45, 46, 55, 59, 63, 64, 65, 69, 82, 85, 105, 107, 109, 129, 130, 131, 146, 148, 152, 176
Bakü 233
Bâtınî 104, 161, 189, 191, 192, 299, 306, 308
Behistun 12, 40, 49, 50, 83, 85, 105, 106, 122, 129, 130, 147, 148, 149, 150, 177
Bektaşi 187, 188, 190, 192, 193, 206, 212, 215, 216, 223, 225, 227, 242, 243, 252, 257, 258, 261, 262, 268, 279, 307
Bektaşilik 185, 192, 194, 212, 216, 224, 225, 232, 242, 252, 283, 284, 294, 303
Budagov 121, 316
Budii (Budiler) 76
Busae (Buslar) 76
Buyruklar 199, 200, 201, 209, 210, 238

C

Caferilik 259, 303
Cafer Sadık Buyruğu 238, 245, 274
Ctesias 42, 43, 48, 108, 130

Ç

çerağ 221, 222, 225, 227, 235

D

Daniel Kitabı 64
Darius 52, 64, 85, 122, 132, 148, 149, 150
don değiştirme 216, 217, 218, 227
dört kapı kırk makam 157, 199, 212, 244, 246, 262, 282, 306, 307

E

Ebheriye 28, 29, 31, 33
Ehl-i Beyt 188, 223, 254, 255, 256, 257, 260, 261, 272, 276, 277, 288, 302
Ehl-i Hak 189
Elam 37, 39, 40, 43, 47, 51, 59, 65, 66, 69, 82, 90, 91, 127, 128, 129, 130, 131, 148
Erkannameler 209, 210, 238
Eski Ahit 64, 66, 227
Evhediye 29, 31
ezoterik 11, 12, 13, 14, 18, 37, 43, 58, 72, 74, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 91, 92, 95, 96, 98, 106, 133, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 152, 156, 160, 161, 162, 163, 165, 175, 179, 181, 183, 185, 188, 190, 191, 194, 195, 198, 222, 228, 232, 266, 269, 270, 275, 281, 282, 287, 292, 295, 296, 297, 299, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311

F

fütüvvet 26

G

Gatalar 89
Gaumata 81, 147, 148, 149, 150, 151
gnostik 135, 137, 142, 143, 144, 152, 162, 163, 228, 230, 268

H

Hakikat Kapısı 245
Halde 143
Halk İslamı 198, 204, 276
Halvetiye 28, 30, 31, 33
Ham 68, 69, 70
Harran 143
Hermes Trismegistus 143, 176
Herodot 14, 42, 43, 47, 48, 49, 51, 53, 55, 73, 76, 77, 82, 83, 86, 87, 88, 90, 92, 106, 108, 118, 122, 126, 128, 129, 130, 132, 145, 146, 147, 148, 149, 177
Hindistan 17, 26, 28, 73, 74, 84, 87, 88, 89, 124, 125, 128, 299, 300, 301
Hint-Avrupa 11, 14, 35, 39, 41, 48, 49, 50, 66, 76, 107, 108, 109, 110, 123, 127, 131, 133, 178, 179, 309
Hristiyan 45, 52, 59, 68, 75, 228, 229, 294
Hristiyanlık 20, 86, 89, 221, 229, 280, 305
hulûl 216, 217, 227
Hurri 38, 39, 41, 47, 107, 119, 133
Hurufîlik 26, 33, 142, 152, 232, 307, 308
Hürremilik 13, 14, 37, 79, 97, 99, 203, 288, 290, 291, 292, 293, 296, 300, 311

I

Işık tayfası 222, 231, 232, 233, 235

İ

İncil 60
İran 17, 19, 21, 26, 27, 30, 35, 36, 37, 39, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 60, 65, 66, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 100, 103, 105, 107, 108, 110, 111, 112, 119, 120, 122, 123, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 134, 138, 139, 140, 154, 156, 159, 161, 162, 163, 174, 176, 177, 181, 182, 186, 187, 189, 190, 197, 203, 205, 206, 207, 226, 229, 258, 265, 276, 280, 285, 286, 287, 288, 291, 302, 309
irfan 11, 12, 17, 97, 104, 136, 143, 152, 158, 168, 170, 182, 188, 192, 193, 194, 197, 206, 207, 215, 219, 222, 225, 226, 240, 244, 252, 266, 270, 271, 272, 274, 275, 281, 282, 285, 289, 302, 303, 305
İslam 11, 12, 17, 18, 19, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 57, 58, 59, 74, 75, 76, 77, 79, 89, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 135, 136, 137, 143, 153, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 168, 170, 171, 172, 174, 175, 182, 185, 186, 189, 197,

198, 203, 206, 208, 215, 218, 221, 222, 227, 235, 238, 240, 243, 245, 254, 257, 258, 265, 268, 275, 276, 277, 278, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 287, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 299, 300, 302, 305, 306, 308, 310, 311
İslamiyet 13, 14, 17, 24, 74, 90, 93, 98, 99, 102, 103, 104, 106, 136, 141, 156, 170, 171, 197, 213, 291
İsmaililik 13, 14, 79, 152, 203, 274, 275, 299, 300, 306, 307
İsrail Krallığı 60, 61
İstanbul 323, 324, 327, 329, 331
İşrakiye 29

J

Jübileler Kitabı 59

K

Kabalizm 136, 280
Kalenderilik 31, 164, 201, 280
Kambis 52, 146, 147, 149, 150
Kaspiler 48
Kassitler 39, 46, 50, 107, 309
Kızılbaş 9, 11, 12, 14, 18, 114, 137, 143, 152, 153, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 162, 164, 174, 175, 182, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 215, 217, 218, 219, 221, 222, 223, 226, 227, 231, 233, 234, 235, 237, 238, 240, 241, 242, 244, 246, 250, 252, 253, 258, 259, 261, 262, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 274, 275, 276, 283, 284, 285, 286, 287, 289, 290, 291, 292, 297, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308
Kızılbaş irfanı 12, 14, 156, 182, 194, 197, 198, 199, 201, 202, 203, 207, 218, 219, 226, 235, 237, 238, 262, 267, 268, 274, 276, 289
Kızılbaşlık 13, 14, 37, 79, 81, 93, 136, 137, 142, 144, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 181, 182, 185, 190, 191, 192, 194, 197, 198, 201, 202, 203, 204, 213, 218, 219, 231, 234, 235, 237, 252, 255, 260, 262, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 286, 287, 288, 296, 297, 299, 300, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311
Kiros 52, 53, 55, 132, 146, 147, 148, 150
Kitab-ı Mukaddes 44, 45, 57, 58, 59, 60, 61, 66, 68, 71, 136, 144
Köroğlu 331
Kur'an 20, 21, 56, 57, 58, 65, 79, 136, 190, 191, 210, 222, 224, 225, 228, 243, 247, 252, 253, 254, 255, 256, 273, 278, 289

Kuti 37, 38, 39, 50, 51, 134

L

Latin 42, 75, 118
Lullubi 37, 38, 50, 51, 111, 134

M

Maday 41, 59, 60, 67, 68, 70, 71, 72, 108, 127
Mag 37, 43, 45, 47, 54, 55, 57, 71, 75, 76, 77, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 100, 102, 103, 105, 109, 119, 121, 122, 123, 125, 133, 134, 138, 147, 148, 149, 175, 177, 178, 180, 183, 195
Magi 11, 14, 17, 36, 41, 43, 47, 58, 66, 75, 76, 77, 78, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 91, 105, 118, 123, 125, 136, 137, 145, 148, 162, 163, 174, 176, 177, 178, 230, 310
magik 177, 180
Magi (Maglar/Muğlar) 76
magiya 75, 175, 176, 179, 180, 181, 183
Magog 49, 69, 70
Magus 17, 36, 66, 75, 84, 85, 86, 87, 89, 91, 106, 118, 125, 137, 178, 290
Mağuş 87
maji 75
majisyen 75
Maniheizm 13, 37, 136, 137, 228, 229, 230, 274
Manna 21, 35, 37, 38, 40, 43, 46, 47, 50, 51, 100, 107, 109, 110, 115, 116, 117, 119, 129, 133, 134
Manna Devleti 37, 39, 50, 51
Marifet Kapısı 245
Mazdekizm 136, 230, 291, 293
Mecus 17, 57, 79, 174
Mecusilik 76, 136, 162, 164, 174, 175
Med 11, 35, 36, 37, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 49, 51, 55, 57, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 72, 74, 76, 77, 78, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 89, 99, 100, 101, 105, 107, 108, 109, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 177, 181, 182, 309
Med Devleti 36, 37, 40, 41, 51, 55
Med İmparatorluğu 40, 42, 51, 60, 62, 78, 81, 82, 101, 107, 150, 156, 159, 161, 181
Medya 37, 38, 41, 44, 45, 46, 47, 51, 55, 59, 65, 66, 73, 74, 78, 79, 80, 81, 108, 111, 112, 119, 120, 127, 129, 130, 131, 145, 147, 149, 150
Medyan 35, 36, 38, 39, 41, 43, 47, 49, 50, 51, 56, 57, 59, 64, 65, 76, 79, 82, 83, 90, 117, 122, 125, 126, 127, 131, 132, 162, 165, 177, 183, 309
Medyan Devleti 36, 76
metafizik 12, 14, 141, 151, 162, 163, 165, 171, 172, 174, 175, 182, 218, 262, 305
Mezopotamya 39, 44, 45, 78, 80, 88, 91, 107, 120, 121, 133, 179, 181, 229

Mısır 19, 21, 27, 51, 54, 61, 64, 66, 78, 85, 86, 87, 88, 105, 107, 128, 143, 149, 152, 176, 218, 229, 285
mistik 11, 12, 13, 14, 29, 36, 55, 58, 79, 80, 86, 88, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 106, 135, 136, 152, 153, 154, 157, 161, 163, 165, 182, 191, 194, 197, 213, 230, 266, 278, 279, 304, 306, 307, 308, 309, 310, 311
Mu 144
Muğ 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 25, 36, 37, 43, 45, 54, 55, 57, 71, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 105, 106, 109, 119, 121, 122, 125, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 174, 175, 176, 178, 180, 182, 183, 187, 190, 192, 195, 197, 199, 202, 203, 212, 218, 219, 221, 230, 234, 265, 268, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 277, 282, 283, 287, 289, 290, 291, 292, 294, 300, 310
Muğal 101, 119, 123, 124, 125
Muğan 11, 12, 17, 18, 19, 32, 75, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 123, 124, 136, 137, 139, 143, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 182, 185, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 291, 292, 304, 309, 310
Muğbeçe 165, 166
Muğ kahinleri 36, 81, 82, 91, 95, 97, 98, 158, 159, 191
mum söndü 13, 99, 294, 295, 296, 311

N

Nuh 21, 59, 60, 68, 69, 70, 71, 72
nur 12, 157, 159, 161, 199, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 234, 235, 257, 282
nur kavramı 159, 199, 221, 225, 235

O

okültizm 176
Orta Asya 26, 32, 35, 48, 51, 71, 74, 78, 90, 91, 101, 107, 112, 114, 144, 162, 197, 204, 229, 234, 278, 295, 309

P

Paretaceni (Paratakenler) 76
Persepolis 12, 40, 52, 84, 131
Pers İmparatorluğu 35, 44, 54, 62, 85, 150
peygamberlik 222, 223, 254, 305, 306
piri-evvel 30
Pir-i Muğan 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 182
Pompeus 132

S

Safevî 13, 81, 82, 100, 104, 114, 153, 154, 155, 161, 182,

186, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 197, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 218, 226, 232, 233, 258, 265, 266, 269, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 292, 299, 300, 301, 303, 310, 311
Safevî Devleti 13, 81, 100, 104, 153, 154, 155, 162, 187, 188, 189, 190, 192, 194, 203, 204, 205, 206, 208, 218, 226, 233, 265, 275, 276, 279, 289, 299, 300, 301, 310
Safevîlik 13, 37, 79, 93, 152, 190, 194, 265, 266, 268, 272, 275, 282
Safevîye 28, 30, 33, 136, 142, 156, 159, 160, 161, 162, 194, 202, 269, 292
Sam 19, 21, 27, 59, 68, 69, 70
Sami 39, 107, 112, 133, 178, 179, 286, 287, 309
Sasani 74, 77, 85, 88, 90, 92, 145, 230, 290, 292, 309
semah 157, 208, 209, 307
sembolik 12, 64, 152, 154, 157, 160, 162, 163, 166, 168, 169, 181, 182, 197, 209, 211, 212, 214, 215, 217, 224, 227, 229, 244, 245, 305, 306
Strabon 145, 146
Struchates (Strukatlar) 76
sufi 18, 19, 24, 25, 27, 31, 32, 97, 99, 154, 155, 162, 164, 201, 202, 206, 266, 269, 277
Sühreverdiye 26, 27, 28, 33
Sümer 37, 39, 70, 110, 115, 122, 179, 277
Sünnî 198, 231, 233, 235, 259, 265, 278, 283, 289, 293, 294, 296, 311
Sünnîlik 225

Ş

şaman 20, 86, 97, 110, 143, 178, 203, 213, 268, 300
Şamanlık 13, 14, 97, 98, 136, 162, 197, 212, 280, 287, 307
Şeriat Kapısı 244, 245
Şiî 104, 153, 154, 155, 156, 161, 187, 189, 190, 192, 198, 199, 200, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 226, 231, 233, 246, 265, 266, 268, 269, 271, 273, 276, 279, 280, 285, 287, 288, 290, 292, 299, 301, 302, 303, 305, 306, 308, 311
Şiîlik 13, 187, 189, 198, 222, 265, 266, 271, 272, 274, 276, 277, 279, 280, 283, 303

T

Talmud 67, 178
Tanrı 56, 57, 58, 59, 61, 63, 67, 111, 112, 114, 115, 117, 128, 135, 139, 143, 158, 159, 160, 182, 208, 211, 212, 226, 229, 247, 248, 249, 251, 252, 257, 261, 269, 270, 271, 273, 274, 275, 280, 281, 282, 289, 290, 305, 306, 307, 308
Taoizm 136
Tarikat Kapısı 245

tasavvuf 15, 18, 19, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 96, 98, 136, 161, 163, 164, 165, 169, 172, 174, 175, 182, 190, 191, 192, 194, 203, 223, 234, 246, 256, 257, 265, 275, 276, 277, 279, 282, 288, 300, 302, 308, 309, 310
tenasüh 213, 215, 216, 217, 227
teoloji 278, 299, 306, 307, 308
Tibet 143
Turukkiler 38, 46, 50, 107, 109
Türkiye 5
Türkler 35, 54, 63, 70, 71, 78, 117, 124, 137, 205, 268, 283

U

Urartu 12, 37, 38, 40, 46, 47, 82, 109, 110, 115

V

vahdet-i vücud 197, 198, 203, 269, 270, 274, 282, 288, 300, 302, 304, 306, 307
Vedacılık 136

Y

Yafes 47, 60, 66, 68, 70, 71
Yafet 69, 70, 71, 72
Yahudilik 305
Yeremya Kitabı 63
Yesevîye 31
Yeşaya Kitabı 63
Yunan 37, 40, 42, 47, 67, 70, 75, 76, 82, 83, 88, 89, 92, 109, 127, 130, 133, 145, 148, 149, 152, 162, 176, 180, 283

Z

Zagros Dağları 39, 51, 54, 65, 66
Zahidiye 28, 30, 31, 33
Zerdüşt 43, 44, 50, 67, 68, 72, 74, 75, 76, 77, 81, 84, 86, 88, 89, 90, 92, 102, 123, 125, 139, 140, 145, 158, 165, 190, 191, 230, 234
Zerdüştlük 36, 37, 43, 44, 57, 72, 74, 75, 79, 83, 84, 92, 96, 97, 98, 136, 137, 138, 159, 161, 162, 164, 176, 182, 199, 274, 283, 291, 293, 310
Zurvanist 88